

РЕЦЕНЗИЯ
от професор д. п. н. Стойко Ванчев Иванов
преподавател в катедра «Социална, трудова и педагогическа
психология»
на СУ „Св. Климент Охридски“
за дисертацията на тема: „Емпатия и родителски стил при студенти от
България и САЩ“
за присъждане на научната степен „доктор” в област на Висшето
образование 3. Социални, стопански и правни науки.
Професионално направление: Психология
Научна специалност: Медицинска психология (Консултативна
психология)
с автор Виолета Коун

Описание и анализ на дисертацията

Дисертационният труд на Виолета Коун е разработен в катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“ на Философски факултет на Софийски университет „Свети Климент Охридски“ и е насочен към защита на заседание на членовете на катедрата на 25. 01. 2017 година. Подадените от нея документи са в съответствие с Раздел IV, чл. 29, ал. 1, 2, 3 и 4 от изискванията на Закона за развитието на академичния състав в Република България и Правилника за неговото приложение, както и Правилника на Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

В дисертацията се извършва анализ на резултати от конкретни изследвания и систематизация на определена теоретична и емпирична информация за емпатията, родителския стил и връзката помежду им. Важен принос в практико-приложен план е, че в дисертационния труд е посочена спецификата на проявата на тяхната симптоматика.

Дисертационният труд е в обем от 184 страници – основен текст; съдържание, списък на използваната литература (съдържа 21 източника на кирилица и 228 на латиница) и приложения: („Поведенческа скала на Кембридж“, „Индекс на междуличностната реактивност“, Скала „Родителска връзка“, Данни за участника в изследването; „Емпатичен квотиент“, „Индекс на междуличностна реактивност“, Скала „Родителска връзка“, шест диаграми, Оценки на параметрите на структурния модел на „Скала Емпатичен квотиент“, Оценки на параметрите на структурния модел на „Индекс за междуличностно реагиране“, Оценки на структурния модел на Скала „Родителска връзка“, Оценки на параметрите на Общия структурен модел). В структурно отношение изследователският труд е добре балансиран в две части – теоретична от 90 страници и емпирична от 94 страници. Дисертацията съдържа увод, шест глави и заключение. Представени са 14 таблици, 6 графики и 8 фигури, чрез които конкретно и илюстративно се разкриват получените резултати. Те са обработени с подходящи математико-статистически методи. Дисертацията съдържа общо 274 страници.

Структура и съдържание на дисертацията

Уводът на дисертацията е посветен на обосноваването на нейната актуалност и постановка. В него се формулират редица констатации и идеи, които служат за изходна база на проведеното изследване. Лаконично, чрез ясен и точен изказ се посочва значението на емпатията за междуличностните отношения в различните сфери на обществения живот – култура, политика, здравеопазване, образование и др. Поставя се акцент на това, че в редица изследвания се установява „ролята на емпатията като терапевтичен инструмент в консултативната психология“. Обръща се внимание, че тя е интердисциплинарен проблем и е предмет на изследване от представителите на редица науки като: психология, философия, неврология, антропология и др. В увода се представят основните идеи, структурата и съдържанието на дисертацията. Чрез него г-жа В. Коун успешно подготвя читателя за точното възприемане и разбиране на основния ѝ фокус – „влиянието на родителския стил върху емпатията отвъд юношеството“. Смятам, че ако във въведението бе посочен предметът на изследването, неговите достойнства щяха да се увеличат. Особено ценно щеше да бъде, ако в увода се опишат и показателите за анализ на резултатите от изследването. Така читателят по-отрано ще може да си направи изводи и заключения за степента на обективност, надеждност и валидност на изследването.

Първата част на дисертацията е озаглавена „Теоретични основи на изследването“. В нея се съдържат три логически свързани помежду си глави. В първата глава е осъществен анализ на същността на понятията „емпатия“ и „родителски стил“ в рамките на два параграфа. За възприемането на смисъла на текста помага начинът на излагането му. В началото на всеки параграф се представят акцентите в съдържанието му, разкриват се дискусиите, свързани с неговата същност, изразява се становището на г-жа В. Коун, като конкретно се посочва нейното разбиране и използваните инструменти за неговото измерване. В края на всеки параграф в обобщението се формулират определени изводи от направения анализ. Прави добро впечатление множеството цитати от трудовете на различни български и чуждестранни автори, които са отпечатани в последните години. Мисля, че не бива да се пропуска да се цитират и монографиите на С. Жекова и Е. Пенчева (1989) /Съпреживяването. (Емпатията в педагогическата практика). София./ и Р. Стаматов (2001) /Емпатията. Пловдив./.

В резултат на направения анализ докторантката изразява предпочитанията си към разбирането на Уакабаяши (2006: 929) за емпатията като „склонност да се идентифицират емоциите и мотивите на другия и да се отговаря със сходна емоция“, която съдържа три компонента – когнитивен, афективен и смесен. За по-доброто изясняване на същността на емпатията тя я съпоставя с други феномени на интересубективността като: „съчувствието“, „личния дистрес“ и „емоционалното заразяване“. Базирайки се на схващанията на Даниъл Голман (2011), Мартин Хофман (2000) и др., г-жа В. Коун утвърждава, че съществуват два вида емпатия – „нисша“ и „висша“. Ценно е, че след обстоен анализ на различни въпросници, тестове и скали за изследване на емпатията тя аргументирано избира два от тях, които да използва в своето изследване.

Във втория параграф по същата схема се анализират схващанията за родителския стил на Диана Баумринд и Гордън Паркър. В дисертацията се използва концептуализацията на втория автор за родителския стил. В него в зависимост от проявите на „грижа“ и „свръхпротективност“ са представени четири стила на родителстване „студен контрол“, „топъл контрол“, „оптимално родителстване“ и „неглижиращо родителстване“. В резултат на направения анализ на начините за установяване на родителския стил за провеждането на

изследването е избрана скалата, наречена „Родителска връзка“, която е стандартизирана за български условия от Мирена Василева (2013).

Във втората глава на дисертацията се представят различни утвърдени подходи и разбирания за емпатията във философията и консултативната психология.

В първия параграф, разделен на две части, озаглавени „Философия на ума“ и „Феноменологията и огледалните неврони“, се анализират различни схващания за емпатията. Те намират израз в твърдения като: „Всеки човек изгражда теории за мотивите и поведението на другите, на базата на които прави допускания, проверява хипотези и разработва алгоритми за действия.“; „Хората могат да имат различни гледни точки към непосредствено наблюдаваната ситуация.“; „За хората е характерна спонтанна личностна реакция да установяват мислите и чувствата на другите и автоматично да реагират на тях със съответна емоция.“; „Хората изграждат системи с цел да предвиждат и контролират наблюдаваните явления или индивиди.“ и др. В този параграф се обсъждат и идеите за същността на емпатията като продукт на „огледалните неврони“ и образуваните от тях „емпатични мрежи“. Постулира се твърдението, че „невронауката показва недвусмислено, че афективният и когнитивният елемент на емпатията ангажират различни области на мозъка с минимални припокривания.“. Отбелязани са и схващанията на Г. Попов (2011), че емпатията се проявява в рамките на три измерения на „Аз-съзнанието“.

Във втория параграф на втора глава задълбочено се анализират разбиранията за емпатията в консултативната психология. Обръща се внимание на това, че емпатията е „централна част от Аз-терапевтичната интервенция“ (Х. Кохут 1983). Посочва се високата оценка на К. Роджърс (1999) за нейното значение за терапевтичния процес и че тя е несъвместима с оценяването. Цитира се А. Бек (1979), че емпатията изисква прояви на топлина, разбиране и автентичност. Обръща се внимание обаче и на мнението на друг представител на когнитивно-поведенческата терапия А. Елис (1997), според който емпатията може и да бъде нежелана, защото може да попречи на развитието на клиента и да го направи зависим от терапевта.

В третия параграф се дискутират факторите, влияещи на развитието на емпатията. Най-общо те се диференцират на вътрешно-присъщи (генетични, полови, темпераментови, невноразвитийни) и социализиращи (ранно-детска имитация, взаимоотношения родител-дете, родителски фактори). И в този параграф се представят данни от много съвременни изследвания, правят се сполучливи съпоставки и обобщения. Обръща се специално внимание на влиянието на „дисциплинарните родителски практики“ върху развитието на емпатията, които М. Хофман (2000: 119-140) разграничава на четири групи („налагане със сила“, „отнемане на любов“, „изразяване на разочарование“ и „метода на обяснението“). В това отношение не са пропуснати и въздействията на патологичните състояния (нарцистично личностово разстройство, депресивни разстройства, шизофрения и др.), културата, обучението и театърът. На базата на задълбочен анализ г-жа В. Коун стига до извода, представен в обобщението на втора глава, че не са много проучванията „на влиянието на родителските променливи отвъд детството“ и „няма систематизиран модел на факторите, повлияващи емпатията отвъд детството“. По този начин тя обосновава аргументирано избора на изследователския проблем на дисертацията.

С третата глава „Теоретични основи на връзката емпатия-родителски стил“ завършва теоретичната част на дисертацията. В първия ѝ параграф се описва работен модел на факторите, които влияят на проявите на емпатията след юношеството. В основата му е

предложеният модел на Макдоналд и Месингър (2011), но към него са добавени още четири фактора – патологични състояния, култура, обучение и театър. В този модел се включват както целият климат на родителстването, така и конкретните родителски препоръки и нагласи. Във втория параграф на тази глава са изложени теоретичните основи на връзката между родителския стил и емпатията според Джон Боулби, Хайнц Кохут и най-вече Мартин Хофман. На базата на направения анализ на техните трудове се прави заключението, че съществува безспорна връзка между емпатията и дименсиите на родителския стил – „грижа“ и „контрол“. Твърди се, че ролята на родителите е централна при оформяне на емпатичните способности за разбиране и съпреживяване на чуждото страдание, позволявайки и мотивирайки съчувствено откликване.

Първата част на дисертацията показва голямата информираност на г-жа В. Коун относно поставената в нея проблематика и стремежа ѝ да я проучи комплексно. Важни за специалистите са направените от нея обобщени изводи за същността, разновидностите и проявите на емпатията и нейната връзка с родителския стил. Особено ценно е, че е направен метаанализ на резултати от редица изследвания на български и чуждестранни автори. Тя предлага свой концептуален модел на факторите, които влияят на проявите на емпатията след юношеството.

Очевидно е, че при написването на теоретичната част на дисертацията г-жа В. Коун е проявила много усилия и професионална компетентност при проучването на специализираната литература. Тя е представила интересна информация и формулирала ценни изводи, които могат да се използват от специалисти по възрастова психология, консултативна психология, психотерапия, социална педагогика и от заинтересованите от изследвания проблем родители. Положително е и че има позовавания на трудове по темата на дисертацията както на български и чуждестранни автори, така и произведения на автори, които са публикували през миналия век и през последните години на ХХІ век.

Втората част на дисертацията е озаглавена „Емпирично изследване“. Тя е структурирана в три глави свързани с постановката на изследването, получените от него резултати и тяхното обсъждане.

В третата глава са представени обектът, предметът, изследователският въпрос, целта, задачите и хипотезите на изследването. Приемам, че те са коректно и точно формулирани. В тази глава са описани и характеристиките на изследваните 406 студенти от шест университета от България и шест университета от САЩ. Поради некоректно попълване на някои въпросници от изследването са отпаднали 7 човека и фактически участниците в него са редуцирани до 399, от които 166 са мъже, а 231 са жени. Средната възраст на изследваните студенти на с. 96 е описана като 21,05 години, а на с. 97 като 21,09 години. Подробните демографски характеристики на участниците в изследването са представени в таблица, а след това обстоятелствено коментирани. Използваните изследователски методики са релевантни на целта на изследването и са приложени в края дисертационния труд. Събирането на емпиричните данни започва през месец септември на 2014 година и завършва през месец декември на 2015 година. В дисертацията са използвани следните математико-статистически методи: описателни, дескриптивни статистически методи (брой, процент, средни стойности, стандартни отклонения), Т-критерий, корелационен анализ, регресионен анализ и дисперсионен анализ. Приложено е и структурно моделиране.

В четвърта глава, като се изхожда от формулираните изследователски хипотези се представят данни от проведеното изследване. Първо се разкриват резултатите от

дескриптивния анализ, след това от корелационния и регресионния анализ, следвани от Т-тестовите и дисперсионния анализ. Резултатите от „Структурното моделиране“ са разделени първоначално на „Измерителен модел“ и „Структурен модел“, които в края на главата са обединени в общ „Структурен модел на изследването“.

В първия параграф се прави опит за изясняване на природата на емпатията в рамките на извадката и инструментите на изследването. В една от таблиците се излагат характеристиките на емпатичните променливи (обединена, афективна и когнитивна) и близките до емпатията „фантазия“ и „личен дистрес“, а в другата – взаимовръзките между „Емпатичния квотиент“, „Емпатичната загриженост“, „Възприемането на чуждата перспектива“ и „Фантазия и личен дистрес“. Корелационният анализ показва значими връзки между всички променливи, с изключение на възприемането на чуждата перспектива и личния дистрес. Установява се, че когнитивните и афективните елементи на емпатията са много силно свързани помежду си. Силна е връзката и на фантазията с останалите компоненти на емпатията. Това е предпоставка, според г-жа В. Коун, за по-задълбоченото изучаване в бъдеще на тази взаимовръзка.

Във втория параграф се посочват данни за влиянието на родителския стил върху емпатичните нива. В него чрез линеен регресионен анализ се установява, че в българската извадка значимо е влиянието на „Майчината грижа“, а в американската на „Бащината грижа“.

В трети параграф се представят резултати от тестовото проучване чрез Т-теста на Стюdent в зависимост от националността на изследваните 378 лица. Според тях третата хипотеза се отхвърля, защото се наблюдават значими разлики в емпатичните коефициенти по националност. Тези различия потвърждават резултати от други изследвания, които представят разлики по емпатични променливи между представители на различни половини на спектъра „индивидуализъм-колективизъм“. В случая студентите от САЩ са представители на една крайна индивидуалистична култура, докато студентите от България са представители на средно колективистична култура. Установява се, че българите възприемат майките си като чувствително по-топли от американците.

В четвърти параграф данните показват, че разликите по пол са значими за всички емпатични променливи. В българската извадка е установен по силен контраст в сравнение с американската. Това се отнася в най-голяма степен по отношение на личния дистрес.

Резултатите от дисперсионния анализ описани в пети параграф потвърждават хипотезата, че студентите по психология показват най-високи нива на Емпатичния коефициент в сравнение с останалите три групи специалности. Обяснението е, че към тази специалност както и към хуманитарните специалности се насочват лица с по-засилен интерес и способности за свързване с другите. Оказва се, че специализираните обучения влияят положително върху емпатичните способности на участниците в тях независимо от изучаваната специалност. Установява се, че хората с опит в театралните групи също показват по-добри емпатични способности във връзка и с трите променливи на емпатията (афективни, когнитивни и смесени). Докторантката предупреждава, че възприемането на тези данни трябва да става внимателно, защото не е голям броят на тези студенти и не е известно какъв характер са имали обученията им и театралните трупи, в които са участвали.

В шести параграф, за да се провери латентната структура на конструктите в изследването, е използван методът на структурното моделиране. Моделът включва

следните екзогенни променливи: пол, националност, специалност, участие в театър и обучение.

Последната глава на дисертацията е озаглавена „Дискусия и изводи“. Тя е с най-голяма значимост за дисертацията. В нея представените данни се коментират и съпоставят с резултатите, получени от други изследвания. В тази глава се разкриват безспорни научни постижения с конкретна приложна стойност за развитието на консултативната и възрастовата психология. В нея са направени важни изводи и обобщения, които са ценни за разкриването на особеностите на структурата, нивата и разновидностите на емпатията. Направен е опит да се изясни влиянието на родителския стил и фантазията върху развитието на емпатията. Установява се, че директното влияние на родителския стил и неговите измерения намалява значително след юношеския период. Оказва се, че националността е значим фактор за проявата на емпатичните способности на изследваните лица, което е в противоречие с третата хипотеза на изследването.

Убеден съм, че синтезираното ново познание, което се базира на резултатите от проведеното изследване, ще бъде полезно и приложимо за формиране и развитие на емпатията. За това ще допринесе и предложеният модел за факторите, влияещи върху развитието на емпатията. При сравнителното проучване на дисертационния проблем г-жа В. Коун разкрива своята безспорна ерудиция по темата на дисертацията и с убеденост представя своята гледна точка на базата на конкретни данни от изследването. Авторефератът представя адекватно съдържанието на дисертацията. Потвърждавам научните приноси, които са отразени в него.

Прави добро впечатление, че тя е наясно и с неговите ограничения и ги синтезира в три пункта: ограничените възможности на самооценъчните инструменти за измерване на емпатията, липсата на представителност на изследваната извадка и непълният теоретичен модел на емпатията. Въпреки тези непълноти получените резултати и тяхното обяснение са много ценни за едни бъдещи изследвания, които докторантката свързва с връзката между емпатията и фантазията, променливите, които влияят на „висшата емпатия“, връзката на емпатията и стиловете на родителстване и др. Препоръката ми е дисертационния труд да се публикува като монография.

Основни приносни моменти

1. Направено е оригинално и цялостно проучване на значим за психологическата теория и практика проблем. Извършена е систематизация на познание, свързано с дефинирането на същността и структурата на емпатията.
2. Получените резултати от проведеното изследване разширяват и обогатяват възможностите за изграждането на Работен модел на факторите, влияещи на развитието на емпатията през целия живот.
3. Установено е слабо влияние на родителския стил след юношеската възраст.
4. Разкрива се влиянието на особеностите на културата след детството.
5. Ревизирана е факторна структура на емпатичните инструменти „Емпатичен квотиент“ и „Индекс на междуличностово реагиране“, основана на данни от извадки на различни култури и е потвърдена факторната структура на скалата „Родителска връзка“.

Заклучение

На базата на направения анализ на научно-изследователския труд на **Виолета Коун**, на положителните оценки и отбелязаните приноси в настоящата рецензия, предлагам с убеденост на членовете на научното жури по психология представеният дисертационен труд *„Емпатия и родителски стил при студенти от България и САЩ“* да бъде оценен положително и на основата на това на автора да бъде присъдена научната степен „доктор“ по психология.

06. 05. 2017 г.
гр. София

Рецензент:.....
проф. д. п. н. Стойко Иванов